

al en *nog* in de talen van Europa¹

door

JOHAN VAN DER AUWERA²

1. INLEIDING

Dit artikel behandelt enkele aspecten van de vraag of en hoe de Europese talen betekenissen weergeven die in het Nederlands uitgedrukt worden met de bijwoorden *al*, *nog*, *pas* en combinaties als *nog niet*, *niet meer*, *nog steeds*, *nog maar* of *maar meer*.

- (1) Jan is *al / nog / nog niet / niet meer* in Parijs.
- (2) Jan heeft *al / nog / pas / nog maar* vijf knikkers.
maar vijf knikkers meer.

Zoals al aangetoond in Välikangas (1982), Kürschner (1983: 183-189) en vooral Vandeweghe (1986) is dit is een interessante vraag: talen verschillen namelijk op allerhande manieren.

De studie is beperkt tot de talen van Europa. Deze beperking deelt dit onderzoek met het door de European Science Foundation gesponsorde 'EUROTYP' project, waar het een klein onderdeel van uitmaakt. Men kan deze beperking betreuren. Toch mag aangestipt worden dat deze tot Europa beperkte gegevens volstaan om de belangrijkste universalistisch geïnterpreteerde hypothese over de semantiek van *al*- en *nog*-woordjes (Löbner 1989) te ontcrachten³ en dat het buiten-Europese gebied volgens dezelfde methode onderzocht wordt in Van Baar (in voorbereiding).

De term 'Europese taal' heeft allerminst een duidelijke omschrijving. De hier gebruikte definitie heeft drie componenten: (i) de 'klassieke' definitie van Europa, waarbij Europa oostwaarts uitdeint tot aan het Oeralgebergte, (ii) de visie van Ruhlen (1991) over welke variant een taal is en welke een dialect, (iii) de visie van Grimes (1988) over waar elke taal gesproken wordt. Deze definitie levert 150 talen op.

1. Voor dit onderzoek werden financiële middelen ter beschikking gesteld door de European Science Foundation (project 'EUROTYP') en het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (Krediet 8.0019.91).

2. N.F.W.O.

3. Zulks wordt beweerd in van der Auwera (1991, 1993). De controverse is nog actueel. Löbner krijgt steun van König (1991) en Vandeweghe (1992). Een confrontatie biedt Van Baar (1992).

Deze verzameling talen bestuderen wij op twee manieren. Enerzijds wordt er volgens de steekproefmethode van Rijkhoff e.a. (1993) een representatief geachte deelverzameling van 25 talen afgezonderd. Tegelijkertijd wordt er geprobeerd het ideaal na te streven alle talen te bestuderen. De hier onderzochte representatieve deelverzameling omvat de 23 talen in (3). De methode eist verder ook de opname van het Etruskisch en van een Osco-Umbrische taal, maar voor geen van beide lijkt een *al-nog* studie haalbaar.

- (3) Abchazisch (Noordwestkaukasisch)
 Albanees (Indo-europees)
 Armeens (Indo-europees)
 Baskisch
 Deens (Indo-europees, Noordgermaans)
 Fins (Oeraals, Finoegrisc)
 Georgisch (Zuidkaukasisch)
 Grieks (Indo-europees)
 Iers (Indo-europees, Keltisch)
 Kalmukisch (Altaïsch, Oirat-Kalmukisch)
 Latijn (Indo-europees, Italisch)
 Lezgisch (Noordoostkaukasisch, Dagestaans)
 Litauws (Indo-europees, Balto-slavisch)
 Maltees (Semitisch)
 Nederlands (Indo-europees, Westgermaans)
 Nenets (Oeralisch, Samojedisch)
 Ossetisch (Indo-europees, Indo-iraans)
 Romani⁴ (Indo-europees, Indo-iraans)
 Russisch (Indo-europees, Balto-slavisch)
 Spaans (Indo-europees, Italisch)
 Tsjetsjeens (Noordoostkaukasisch, Nachisch)
 Tsjoevasjisch (Altaïsch, Turks, Bolgar)
 Turks (Altaïsch, Turks)

Elk van de talen is onderzocht, hoewel niet alle op een even grondige manier. In het streven alle talen te bestuderen zijn er tot nu toe 67 talen in het onderzoek betrokken, maar ook hier geldt dat dit niet voor elke taal even degelijk is kunnen gebeuren. Ook al is dit niet eens de helft van het totaal en is het geen representatieve verzameling, toch is een analyse niet oninteressant: (i) het is mogelijk uitspraken te doen over genetische of geografische groepen (zo bevat de uitgebreide verzameling bv. alle Europese Germaanse talen), (ii) de op de steekproef gebaseerde uitspraken kunnen op de uitgebreide taalverzameling getoetst worden, en (iii) als dusdanig wordt de steekproefmethode zelf getoetst.

4. Wij hebben informatie over twee varianten: het Bulgaarse Romani ('Romani^B') en het Roemeense Romani ('Romani^R').

De *al-nog* fenomenen van de betrokken talen worden opgespoord aan de hand van een analyse van de vakliteratuur (detailstudies, grammatica's, woordenboeken), maar vooral via een speciaal ontworpen vragenlijst. Deze is deels analytisch en bevraagt een taalkundige, deel elicitatief en vraagt een moedertaalspreker naar een vertaling. (4) geeft een kort uittreksel.

(4) [...] In some languages, indirect questions allow the meaning of *still* to be expressed with material that is also used for the meaning of *no longer / not any longer / no more / not any more*. English is a case in point. *any* and *longer* can together express *still*, as in *I do not know whether Peter is in London any longer*, as an alternative to *I do not know whether Peter is still in London*. German, French, and Russian do not have this possibility. Does the target language have this possibility? If so, exemplify with the translation for (8).

(8) I do not know whether Peter is in London *any longer*.

*Ich weiss nicht, ob Peter *mehr* in London ist.

*Je ne sais pas si Pierre soit *plus* à Londres.

*Я не знаю, находится ли Пётр *больше* в Лондоне.

.....

In sectie 2 behandelen wij een aantal observaties en hypotheses die op de steekproef gebaseerd zijn. Sectie 3 bevat een paar uitspraken die op de gegevens van de 67 talen berusten. Deze resultaten moeten zeer voorzichtig behandeld worden, daar zowel de betrouwbaarheid en de volledigheid van de gegevens van taal tot taal erg verschillen⁵. Dit artikel is niet meer dan een momentopname van onderzoek dat in uitvoering is, een illustratie van een werkwijze en een voorafbeelding van het type van verhoopte conclusies.

2. OBSERVATIES EN HYPOTHESES GEBASEERD OP DE STEEKPROEF

In deze sectie stellen en beantwoorden wij 4 vragen. Deze vragen gaan alleen maar over *al*, *nog* en de negatieve groepen *nog niet* en *niet meer*, en dan nog enkel over hun gebruikswijze in (1).

(1) Jan is *al / nog / nog niet / niet meer* in Parijs.

5. Er dient ook vermeld dat de verschillende soorten van gegevens elkaar vaak tegenspreken, in het bijzonder de questionnaire- en de woordenboekgegevens. In dit conflict betrouwen we *ceteris paribus* op de questionnairegegevens. Maar het is ontvullend dat voor de talen waarvoor we over meer dan één questionnaire beschikken de gegevens niet steeds in overstemming zijn.

	'nog niet'	'al'	'nog'	'niet meer'
+	22 / 23	17 / 23	22 / 23	22 / 23
-	1 / 23 4,3 % Kalmukisch	6 / 23 26 % Albanees, Kalmukisch, Ossetisch, Tsjetsjeens, Tsjoevasjisch, Turks	1 / 23 4,3 % Kalmukisch,	1 / 23 4,3 % Kalmukisch

Tabel 1⁶
Voorkomen van DV-bijwoorden

- A: er wordt geen enkele DV-betekenis geadverbialiseerd (Kalmukisch)
 B: er worden 3 DV-betekeningen geadverbialiseerd en de afwezige is 'al' (Albanees, Ossetisch, Tsjetsjeens, Tsjoevasjisch, Turks)
 C: alle 4 de DV-betekeningen worden geadverbialiseerd (alle andere talen)

Wat vooral opvalt is de bijzondere status of gemarkeerdheid van 'al'. In implicatieve termen:

- (6) Als een Europese taal 'al' adverbialiseert, dan adverbialiseert ze ook 'nog', 'niet meer', en 'nog niet'.
 (7) Als er in een Europese taal slechts 1 DV-bijwoord ontbreekt, dan is het 'al'.
 (8) Als er in een Europese taal meer dan het ene DV-bijwoord 'al' ontbreekt, dan ontbreken ze allemaal.

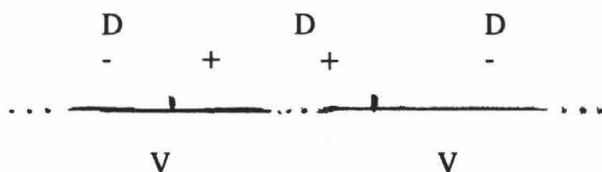
Voor geen van de drie generalizaties zijn er in de verzameling van 67 talen tegenvoorbeelden te vinden. Integendeel, ze worden er verder bevestigd, in de zin dat de supplementaire talen allemaal of tot type B (bv. Bezhta, Dido) of tot type C (de meerderheid) behoren. Of (6), (7), en (8) universaliën zijn is een andere vraag: Van Baar (in voorbereiding) beschrijft het Tigrinya (Ethiopisch) als een taal waarin 'niet meer' als enige DV-betekenis zou ontbreken.

De gemarkeerdheid van 'al' volgt o.i. uit de structuur van het conceptuele veld van duur en verandering. Als we de vier DV-situaties op één tijdsas uitbeelden, dan zien we wat er allemaal in het spel is:

6. Twee randbemerkingen: (i) het is twijfelachtig of het Abchazisch een 'al' woord heeft, (ii) in het Lezgisch en het Litauws worden 'nog' en 'niet meer' ook — en in het Lezgisch wellicht vooral — door het reeds besproken continuatieve aspect uitgedrukt.

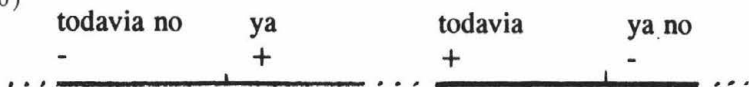
- 2 momenten van verandering
- 3 periodes van duur
- 4 'fases'
  - de eindfase van de eerste negatieve periode
  - de beginfase van de positieve periode
  - de eindfase van de positieve periode
  - de beginfase van de tweede negatieve periode

(9)

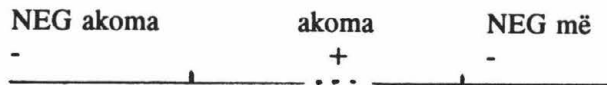
Onze hypothese is dat talen dit veld adverbialiseren vanuit het perspectief van de vier fases of vanuit het perspectief van de drie duurperiodes. Als illustratie van het 'fase-perspectief' kan het Spaans gelden. In (10) beelden we de Spaanse DV-bijwoorden af op het schema in (9).

(10)

todavía en *ya* zijn eindrespectievelijk beginlexemen⁷. Op hun eentje nemen ze de positieve fases voor hun rekening. Gecombineerd met de negatie verzorgen ze de negatieve fases. Het 'duur'-perspectief wordt geïllustreerd met het Albanees.

(11)

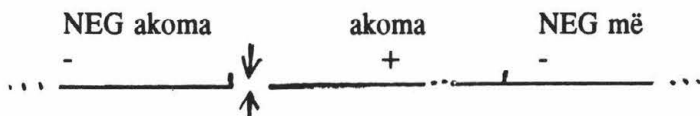
NEG *akoma* lexicaliseert het voortduren van de negatieve stand van zaken (voortaan 'SvZ'), *akoma* het voortduren van een positieve SvZ, en NEG *më* de negatie van het voortduren van een positieve SvZ.

7. Dit is een vereenvoudiging. Terwijl 'al' impliceert dat we in een beginsituatie verkeren, gaat het bij 'nog' slechts om een mogelijk einde. Vergelijk:

- (a) ?*Jan is al ziek en voorheen was hij ook ziek.
 (b) Jan is nog ziek en en hij zal wel ziek blijven.

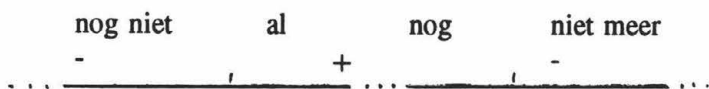
Ter illustratie van het duurperspectief is er met opzet gekozen voor een taal die 'al' onuitgedrukt laat. (11) mist overigens nog een aanduiding van het lexicale gat dat door een 'al'-woord gevuld had kunnen worden. Een verbetering van (11) is de figuur in (12).

(12)

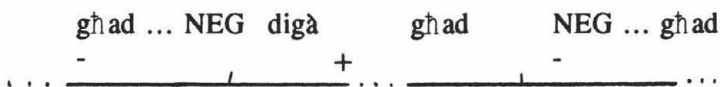

akoma is net gekarakteriseerd als een uitdrukking van het voortduren van een positieve SvZ. Dit betekent dan dat het niet geschikt is voor de allereerste begin van deze positieve periode: hier gaat het namelijk niet voor het voortduren van een positieve SvZ, maar integendeel om de verandering van een negatieve in een positieve SvZ. In het Albanees is voor dit tijdsbrokje geen bijwoord voorhanden. In het Nederlands en het Maltees wel.

(13)

(14)

Merk het verschil op tussen het Spaans, aan de ene kant, het Nederlands en het Maltees. In *ya no* treedt het beginfasebijwoord *ya* terug op. In het Maltees komt het gewone duurmorfeem *ghad* te voorschijn. In het Nederlands — alsook in het Albanees — verbiedt de positieve polariteit van *nog* een wederoptreden, maar in de plaats krijgen we een suppletievorm, de comparatief *meer*. Hiermee is het speciale karakter van 'al' verklaard: kiest een taal voor het duurperspectief dan adverbialiseert het de drie duurperiodes met één of meerdere duurmorphemen. Het daardoor ontstane lexicale gat blijft ofwel onuitgedrukt of wordt geadverbialiseerd met een element van een andere pluimage.

2.2 Is het DV-bijwoord ontleend?

Het lexicale gat kan ook opgevuld worden met een leenwoord, en als het blijkt dat het 'al'-bijwoord duidelijk meer ontleend wordt dan de drie andere, dan is dit verdere evidentie voor de gemarkeerdheid van 'al'. In Tabel 2 geven we de ontleningsfeiten weer voor de positieve DV-bijwoorden 'al' en 'nog'.

origineel ontleend	'al'	'nog'
	11 / 17 6 / 17 ?Armeens <i>arden</i> < Grieks Baskisch <i>ja</i> < Spaans Fins <i>jo</i> < GERMAANS Lezgisch <i>hele</i> < TURKS < Arabisch Maltees <i>digà</i> < Italiaans Romani ^R <i>abā</i> < Roe- meens Romani ^B <i>veöe</i> Bulgaars	17,5 / 22 4,5 / 22 Albanees <i>akoma</i> < Grieks <i>ende</i> < ? + Turks <i>dhe</i> <i>edhe</i> Latijn <i>et</i> + Turks <i>dhe</i> <i>hala</i> < Turks < Arabisch Armeens <i>takavin</i> < Iraans ook origineel <i>der</i> , <i>de-ryeves</i> Fins <i>vielä</i> < BALTISCH Lezgisch <i>hele</i> < TURKS < Arabisch ook origineel <i>mad</i> Romani ^R <i>inkə</i> < Roe- meens <i>mai</i> < Roemeens ? ook origineel Romani ^B <i>panda</i> Tsjoevasjisch <i>-hal hal'</i> < Arabisch ook origineel <i>tata / ta</i> en mengvorm <i>hal'te</i> Turks <i>hâlâ</i> < Arabisch ook origineel <i>daba</i>

Tabel 2⁸
Ontlening van 'al' en 'nog'

Tabel 2 laat zien dat 'al' in de Europese talen meer ontleend wordt dan 'nog'. De gegevens in tabellen 1 en 2 samen tonen verder nog dat als een Europese taal een bijwoord voor 'nog' ontleent, het dan evenzeer voor 'al' ontleent (?Armeens, Fins, Lezgisch, Romani) of 'al' onuitgedrukt laat (Albanees, Tsjoevasjisch, Turks). Deze conclusies zijn getoetst in de achtergrondverzameling van 67 talen.

In Tabel 3 kijken we naar de negatieve DV-bijwoorden 'nog niet' en 'niet meer', meer bepaald naar hun positieve componenten.

8. Taalfamilies worden met hoofdletters weergegeven. Heeft een taal twee of zelfs drie 'al' of 'nog' woorden, dan wordt het al of niet ontleend zijn weergegeven in eenheden van 0,5 of 0,33.

	positieve element in 'nog niet'	positieve element in 'niet meer'
origineel	16,51 / 22	20,17 / 22
ontleend	5,49 / 22 Albanees <i>akoma</i> < Grieks <i>ende</i> < ? + Turks <i>dhe edhe</i> Latijn <i>et</i> + Turks <i>dhe</i> Armeens <i>takavin</i> < Iraans ook origineel <i>der, de-ryeves</i> Fins <i>vielä</i> < BALTISCH Lezgisch <i>bele</i> < TURKS < Arabisch Romani ^R <i>inkə</i> < Roemeens ? ook origineel Romani ^B <i>panda</i> Tsjoevasjisch <i>hal</i> < Arabisch Turks <i>hâlâ</i> < Arabisch <i>benüz</i> < Iraans ook origineel <i>daba</i>	1,83 / 22 ?Armeens <i>arden</i> < Grieks ook origineel <i>aylyeves</i> Baskisch <i>ja</i> < Spaans ook 2 originele comparatieve strategieën Romani ^R <i>abā</i> < Roemeens <i>maj</i> < Roemeens Romani ^B <i>veče</i> < Bulgaars

Tabel 3
 Ontlening van 'nog niet' en 'niet meer'

Het positieve element in 'nog niet' wordt op ongeveer dezelfde manier ontleend als 'nog', alleen ligt het cijfer iets hoger, onder meer door het verschijnen het Turkse *benüz* en door de grotere afwezigheid van taaleigen vormen (zo laten het Tsjoevasjisch en Lezgisch hun eigen 'nog' woorden *tata / ta* en *mad* in 'nog niet' niet toe). In 'niet meer' wordt het minst ontleend. Het gaat vooral om een heroptreden van een ontleend 'al'-woord, maar één keer ook een heroptreden van een ontleend 'nog' (Romani^R *mai*).

Als de ontleningscijfers ernstig genomen mogen worden, dan leveren ze de 'ontleningshiërarchie' in (15) op.

(15) ONTLENINGSHIËRARCHIE

'al'	>	'nog niet'	>	'nog'	>	'niet meer'
6 / 17	>	5,49 / 22	>	4,5 / 22	>	1,83 / 22
35,2 %	>	24,9 %	>	20,4 %	>	8,3 %

Als we de gegevens over de aanwezigheid van DV-bijwoorden en over hun al of niet ontleend zijn samenvoegen, dan weten we ook in hoeverre de Europese talen DV-bijwoorden ontwikkeld hebben uit oorspronkelijk materiaal (Tabel 4).

	'al'	'nog niet'	'nog'	'niet meer'
ontleend of afwezig	12 / 23 52,1 %	6,49 / 23 28,2 %	5,5 / 23 23,9 %	2,83 / 23 12,3 %

Tabel 4
Voorkomen van taaleigen DV-bijwoorden

2.3 Hoeveel verschillende lexemen zijn er voor elk DV-bijwoord?

Soms wordt een DV-betekenis bediend door meer dan één lexem. Laat ons dit 'allexie' noemen⁹. Wij onderzoeken hier enkel de allexie die onafhankelijk is van de syntactische context. Men kan beweren dat het Engelse *yet* in directe en indirecte vragen een soort van 'al'-betekenis kan weergeven.

(16) Has John arrived *yet*?

(17) I doubt whether John has arrived *yet*.

Het Nederlandse *al niet* kan in bijzondere polariteitscontexten een soort van 'nog niet' betekenis dragen.

(18) Als Jan *al niet* ziek is, dan zal hij het gauw zijn.

Precies omdat deze gebruikswijzen context-afhankelijk zijn worden ze hier in beschouwing gebracht. Mogelijkerwijze zijn allexemen geografisch bepaald (bv. Oostarmeens *deryeves* vs. Westarmeens *der* en *takavin*) of worden ze geassocieerd met een sociolect of register (bv. het schriftalig cachet van *reeds*). Deze allexemen tellen we wel mee.

Tabel 5 geeft de allexie weer voor 'al' en 'nog'.

9. Allexie is verschillend van allomorfie, waarin het om verschillende vormen van hetzelfde lexem gaat. Het Duitse *schon* en *bereits* zijn allexemen, terwijl het Tsjechische *už* en *již* allomorfen zijn. In bepaalde gevallen is het onderscheid wat moeilijker, zo het Engelse *no longer* vs. *not any longer* of het Nederlandse *al* vs. *reeds*. *no longer* en *not ... any longer* zijn wellicht allomorfen — en verschillen dus van hun allexemen *no more* en *not ... any more*. Het Nederlandse *al* en *reeds* zijn best als allexemen te beschouwen, hoewel *al* wel een verkorting is — dus, een andere vorm van — het complexere *alreeds*. In het tellen van lexemen sluiten we versterkende vormen als het Nederlandse *nog steeds* uit. Ook hier zit een probleem. De versterkende vorm kan soms alleen optreden (bv. het Franse *toujours* en het Russisch *všë* i.p.v. *encore toujours* en *všë eščë*, en dan telt hij wel mee.

'al'	'nog'
1: Armeens, Baskisch, Deens, Fins, Georgisch, Latijn, Lezgisch, Litauws, Maltees, Nenets, Ossetisch, Romani ^{R/B} , Russisch, Spaans, Tsjetsjeens - 15	1: Abchazisch, Deens, Fins, Grieks, Litauws, Maltees, Nederlands, Nenets, Romani ^B , Tsjetsjeens - 10
2: Iers, Nederlands - 2	2: Baskisch, Georgisch, Latijn, Lezgisch, Romani ^R , Russisch, Spaans, Turks - 8
3: Grieks - 1	3: Armeens, Ossetisch, Tsjoevasjisch - 3
	4: Albanees - 1
	5: Iers - 1
Totaal: 22	Totaal: 43,5 ¹⁰

Tabel 5
Allolexie voor 'al' en 'nog'

Dat 'nog' doorheen de talen van Europa meer voorkomt dan 'al' wisten we uit Tabel 1. Nu zien we dat ook binnen één en dezelfde taal 'nog' beter vertegenwoordigd is dan 'al'. Dit geldt wel niet voor elke taal. Het Nederlands heeft natuurlijk niet enkel *al* maar ook *reeds*, terwijl er voor *nog* geen variant bestaat. Gemiddeld evenwel heeft een Europese taal bijna twee keer zoveel 'nog'-woorden als 'al'-woorden. Dit is misschien weer in verband te brengen met de gemarkeerdheid van 'al'¹¹.

Ook voor de positieve elementen in 'nog niet' en 'niet meer' kan de berekening gemaakt worden.

Als wij de cijfers voor de 4 DV-bijwoorden samenbrengen, ontstaat er een 'redundantiehiërarchie'.

(19) LEXICALE REDUNDANTIEHIËRARCHIE

'niet meer'	>	'nog'	>	'nog niet'	>	'al'
iets meer dan 2	>	bijna 2	>	± 1,5	>	iets minder dan 1

10. Romani^{R/B} is verantwoordelijk voor het halve cijfer. Romani^B en Romani^R delen een 'nog' woord, maar Romani^R heeft er nog een tweede — Romani als dusdanig krijgt daarom 1,5 toebedeeld.

11. Croft (1990: 71-72) heeft het over de relatie tussen ongemarkeerdheid en grotere allofonie en allomorfe. Wat we hier nu doen is een band aannemen tussen ongemarkeerdheid en grotere allolexie.

'nog niet'	'niet meer'
1: Abchazisch, Deens, Nederlands, Fins, Georgisch, Grieks, Lezgisch, Litauws, Maltees, Nenets, Ossetisch, Romani ^{R/B} , Russisch, Tsjetsjeens, Tsjoevasisch - 13	1: Abchazisch, Albanees, Fins, Lezgisch, Nenets, Romani ^B , Spaans, Tsjetsjeens, Tsjoevasisch, Turks - 10
2: Spaans - 1	2: Armeens, Deens, Grieks, Nederlands, Romani ^R - 5
3: Armeens, Latijn, Turks - 3	3: Baskisch, Litauws, Maltees, Russisch - 4
?1-2: Baskisch	4: Georgisch - 1
?3-4: Albanees	6: Iers - 1
?4-5: Iers	?5: Latijn - 1
Totaal: 32-34	Totaal: 46,5

Tabel 6
Allolexie voor 'nog niet' en 'niet meer'

De redundantie- en ontleningshiërarchieën lopen in de tegen- gestelde richting. Dit leert ons dat de redundantie niet ontstaat door het ontlenen, maar een taaleigen ontwikkeling is.

2.4 Hoe worden de negatieve DV-bijwoorden opgebouwd?

Tot nu toe hebben we voor de negatieve DV-bijwoorden onderzocht of het positieve element ontleend is en of er meer dan één is. In deze sectie karakteriseren we dit positieve element.

Aan de kant van 'nog niet' zien wij een vrij grote eenvormigheid. Het basisrecept bestaat erin de negatie te combineren met het gewone woord voor 'nog'. Er zijn slechts 3 uitzonderingen¹². Aan de kant van 'niet meer' evenwel duikt een grotere verscheidenheid op. Voor een stuk is dit niet onverwacht. Wij weten uit sectie 2.1 dat 'niet meer' geconceptualiseerd kan worden als of het niet voortdu-

12. Voor de hypothese dat het Lezgische *bele* een oud 'nog' woord is hebben wij geen directe evidentie. Er is enkel het algemene gegeven dat een 'nog' soms langer overleeft in de 'nog niet' combinatie en eventueel — zoals ook *bele* — ook doorstoot tot in het domein van 'al' (b.v. het Engelse *yet* of het Zweedse *än*). Het Turkse *benüz* was misschien ook een 'nog' woord; het is een ontlening uit het Iraans, en ten minste in het moderne Iraans is *benüz* (?nog) een 'nog' woord. Het Latijns *dum* is geen 'nog' woord, maar het heeft met 'nog' een continuatief betekeniselement gemeen. Torrego (1992: 64-65) poneert dat ook *iam* 'al' met de negatie 'nog niet' kan opleveren. De geattesteerde voorbeelden zijn niet overtuigend — in één geval gaat het duidelijk om een polariteitscontext van het type geïllustreerd in (18).

'nog niet'	'niet meer'
NEG + 'nog': Abchazisch, Albanees, Armeens, Baskisch, Deens, Fins, Georgisch, Grieks, Iers, Litauws, Maltees, Nederlands, Nenets, Ossetisch, Romani ^R , Russisch, Spaans, Tsjetsjeens, Tsjuvasjisch een mogelijkerwijze ouder 'nog': Lezgisch 'nog' of 'pas': Turks 'nog' of 'een poos': Latijn	NEG + 'al': Nenets, Romani ^B , Spaans comparatief: Abchazisch, Albanees, Deens, ?Fins, Grieks, Iers, Nederlands, Ossetisch, Tsjetsjeens 'al' of comparatief: Baskisch, Georgisch, Romani ^R 'al' of comparatief of combinatie: Latijn, Litauws, Russisch 'nog': Lezgisch comparatief of 'nog' of combinatie: Maltees 'voortaan': Turks 'al' of 'voortaan': Armeens ? Tsjuvasjisch

Tabel 7
Opbouw van 'nog niet' en 'niet meer'

ren van een positieve SvZ of als de beginfase van een negatieve SvZ. In het eerste geval krijgen we ofwel 'nog' zelf ofwel een comparatieve suppletievorm. In het tweede geval komt 'al' opnieuw te voorschijn. Wat we uit 2.1 nog niet wisten is dat er ook een 'voortaan'-strategie¹³ is, en dat sommige talen twee strategieën toelaten, hetzij exclusief, hetzij inclusief.

Voor het samen voorkomen van twee strategieën zien we twee oorzaken. De eerste is interferentie van een naburige taal. Voorbeelden zijn het Georgisch, het Armeens, het Jiddisch, en het Sorbisch. Plau-

13. Het onderscheid tussen een comparatieve vorm en een 'voortaan'-woord is niet zo gemakkelijk te maken. 'Voortaan'-woorden worden zelf soms comparatief opgebouwd, zo het Franse *désormais* met zijn component *mais* < *magis* 'meer', het Duitse *nunmehr* of het Middelnederlandse *voertmeer* (Vandeweghe 1992: 68). Het criterium is dat de 'voortaan'-woorden ook in positieve contexten gedijen en de echte comparatieve 'nog'-suppletieven niet.

sibelerwijs paste het Georgisch oorspronkelijk een comparatieve strategie toe. Nu vinden we echter ook een 'al niet' strategie en het is niet dom om dit aan de invloed van het Russisch te wijten. Armeens vormde oorspronkelijk 'niet meer' als 'voortaan niet', en dit is de enige vorm die de Westarmeense sprekers gaven. Mijn Oostarmeense, ook Russisch sprekende informant gaf evenwel 'al niet' op. Van alle Germaanse talen is er slechts één die een 'al niet' strategie toelaat, en dit is het sterk door het coterritoriale Pools met zijn *już ne* beïnvloede Jiddisch — met naast *nit mer* en *mer nit* ook *shoyn nit* (en *shoyn nit mer* en *shoyn mer nit*). Een mooie tegenhanger van het Jiddisch is het Sorbisch — geen Germaans eiland in Slavisch gebied, maar een Slavisch eiland in Germania. Welnu, volgens Faßke (1980: 778) gebruikt het Sorbisch naast NEG *hizo* 'al' onder invloed van het Duits ook NEG *wjace* 'meer' en — eigen vermoeden — dit geldt misschien ook voor NEG *dleje* 'langer'.

Als tweede oorzaak postuleren we een unidirectioneel proces van de 'al niet' strategie naar de comparatieve strategie. Evidentie vinden we in de Romaanse talen. Met *iam non* of *non iam* was het Latijn was een 'al niet' taal. In de moderne Romaanse talen vinden we deze toestand in zijn pure vorm enkel in het Spaans terug. Alle andere Romaanse talen zijn in mindere of meerdere mate naar het comparatieve systeem geëvolueerd. De evolutie is beëindigd voor onder meer het Frans (*ne...plus*), Italiaans (*non...più*), Roemeens (*nu mai*), maar op het Iberisch schiereiland zijn het Portugees en het Galiciaans blijkbaar gestart (met voor het Portugees bv. naast *jã não* in beperkte mate ook *nã mais*) en is het Catalaans halfweg (blijkbaar worden *ja no* and *no més* door elkaar gebruikt). De tussenstap is plausibelerwijze het versterken van de 'al niet'-constructie door toevoeging van de comparatief. Zo signaleert Torrego (1992) dat *iam non* vergezeld kan worden door *amplius*, *ultra*, en *ulterius*, toevoegingen die *iam* zelf overbodig kunnen maken. Voor het Frans poneert Foulet (1946: 145) dat de ontwikkeling van het Oudfranse *ja...ne* / *ne...ja* — de voortzetting van het Latijn *iam non* / *non iam* — versterkt kon worden met *mais*, wat dus *ne ...jamais* oplevert, wat later 'nooit' gaat betekenen; ondertussen treeds ook *ne...mais* op, wat later vervangen wordt door *ne...plus*.

Ook de Slavische talen spreken voor het aannemen van een proces dat van 'al niet' naar een comparatief 'niet meer' voert. In de West- en Oostslavische talen vinden we 'al niet' terug, of in een pure vorm (bv. Tsjechisch) of in een mengvorm (bv. het Russisch, dat naast *uže ne* ook *uže bol'se ne* en *bol'se ne* toelaat. Ook de Zuidslavische talen of hun voorgangers waren volgens Reiter (1987: 124-126) ooit 'al niet' talen, maar dit 'al' is nu bijna volledig verdwenen — Reiter (1987: 124) meldt nog een dialectaal Servisch *jur*. In de plaats heb-

ben we een oude comparatiefvorm (Bulgaars *veče*, Macedoons *veké*, Sloveens *več*, Servisch *više*). In het Bulgaars en het Macedoons is deze comparatief de positieve 'al' betekenis zelf gaan dragen. De uitzondering is het meest noordelijke Sloveens. In het Servisch is er ook een comparatief voor het positieve 'al' opgedoken (*več*), maar is die verschillend van de comparatief voor 'niet meer'. Het scenario is wellicht dat ook het Servische comparatieve 'al' *več* begon in 'niet meer' (NEG *več*), dit volledig als 'al' geïnterpreteerd werd, zodoende een nieuw 'al'-'al niet' systeem genereerde, waarvan de 'al niet' kant opnieuw door een comparatieve uitdrukking vervangen werd. Iets dergelijks is nu aan de gang in het Bulgaars en Macedoons, waarin onder bepaalde omstandigheden — in het Macedoons mogelijk gemakkelijker dan in het Bulgaars — 'niet meer' niet uitgedrukt wordt met de oude comparatieven *veče* en *veké* maar met nieuwe comparatieven, de met het produktieve comparatiefprefix *po-* gevormde dubbelvormen, *poveče*, en *poveké*. De ontwikkeling is schematisch weer gegeven in Tabel 8.

	'al'	'niet meer'	voorbeeld
stadium 1	'al'-woord	NEG + 'al'-woord	Tsjechisch
stadium 2	'al'-woord	NEG + 'al'-woord + comparatief	Russisch
stadium 3	'al'-woord	NEG + comparatief	Sloveens
stadium 4	comparatief	NEG + comparatief	Bulgaars
stadium 5	comparatief	NEG + NIEUWE comparatief	Servisch

Tabel 8
Ontwikkeling van 'al niet' naar 'niet meer'

Hoewel we ons deze ontwikkeling als interne taalverandering voorstellen, heeft taalinterferentie zeker ook een rol gespeeld. Ook in het tot de Balkan Sprachbund behorende Grieks en Albanees zien we dat een comparatief de positieve 'al'-betekenis kan dragen: het Griekse $\pi\alpha < \pi\lambda\epsilon\omicron\nu$, en het dialectale Albanese *ma* (zie Buchholz 1991)¹⁴.

14. Dit is ook voor het Roemeens bewaard, maar de voorbeelden in Reiter (1987) zijn betwistbaar en Buchholz (1992) geeft geen voorbeelden.

Voor de tegenovergestelde ontwikkeling van een taal die 'niet meer' eerst comparatief uitdrukt en daarna de comparatief gaat vervangen door 'al' is er weinig evidentie. Het enige is dat talen die 'niet meer' comparatief uitdrukken soms 'al' toelaten in combinatie met 'niet meer'. Zoiets is perfect mogelijk in het Nederlands bij voorbeeld, maar niet in het Engels.

(20) Hij is *al niet meer* in London.

(21) *? He is *already no longer* in London.

Dit is hoogstens een 'stadium 2'. Een 'stadium 3' met alleen een 'al niet'-uitdrukking is nergens te vinden, behalve in het Jiddisch *shoyrnit*, maar dit hebben we boven al door taalinterferentie verklaard. Verder dient erop gewezen dat *al niet meer* niet hetzelfde betekent als *niet meer*. Het laatste betekent dat een positieve SvZ niet voortduurt, het eerste dat we in de beginfase van dit niet voortduren zitten.

2.5 Verdere vragen

Met de vier hierboven gestelde vragen verkrijgen we een begin van inzicht in het DV-systeem. Om dit inzicht te verdiepen moeten nog vele andere vragen gesteld worden. We sommen er enkele op:

- (i) In vraag 4 is onderzocht in hoeverre de positieve DV-bijwoorden ingaan in de opbouw van de negatieve. Ook het tegenovergestelde dient nader onderzocht. In hoeverre worden elementen die typisch voor de uitdrukking van een negatieve betekenis dienen ook voor positieve betekenissen ingeschakeld. Dat zoiets bestaat is net geïllustreerd voor de Balkan: de met de uitdrukking van 'niet meer' geassocieerde comparatief kan het positieve 'al' gaan uitdrukken. Of neem het met 'nog niet' geassocieerde *yet*, dat in vragen (16) en (17) een positieve, dicht bij 'al' liggende betekenis heeft.
- (ii) Met het vragende *yet* is geïllustreerd hoe een bijwoord dat normaal voor de ene DV-betekenis dient in een speciale syntactische context een andere DV-betekenis draagt. Dit vraagt om aparte studie, want het gaat hier om een fenomeen dat onder allerlei gedaanten opduikt. Met het vragende *yet* gaat het om 'nog'-woord dat in een vraag naar een 'al'-betekenis gaat. Maar ook het tegenovergestelde komt voor: een 'al'-woord dat in een bepaalde context 'nog' uitdrukt, zie het Spaanse *ya* in (22) (zie Garrido 1992: 361).

- (22) Dudo que Jacinto ame ya a Eloísa.
 twijfel dat Jacinto bemint al aan Eloísa
 'Ik twijfel of Jacinto Eloísa nog bemint.'

Een derde voorbeeld: in (23) zien we hoe het Nederlandse *nog*, dat normalerwijze om polariteitsredenen niet voor 'niet meer' kan dienen, in combinatie met een geïncorporeerde negatie als *niemand* de polariteitsban kan breken en equivalent is met *meer*.

- (23) *Niemand* heeft hem *nog* / *meer* gezien.
- (iii) Om de huidige distributie van de DV-bijwoorden te begrijpen is een inzicht in de diachronie wenselijk. Vanuit die optiek is het interessant ook de etymologie van de betrokken elementen na te gaan.
- (iv) In de tot hiertoe besproken gebruikswijzen hebben de DV-bijwoorden zinsfocus. Er nog niets gezegd over de 'scalair' genoemde gebruikswijzen in (2).
- (2) Jan heeft *al* / *nog* / *pas* / *nog* *maar* vijf knikkers.
maar vijf knikkers *meer*

Verder zijn duur en verandering vaak slechts twee aspecten van het totale betekenisgamma van de bestudeerde bijwoorden. Het Franse *encore* kan bij voorbeeld ook 'opnieuw' betekenen.

- (24) Maman, j'ai *encore* raté l'avion¹⁵.

Het spreekt vanzelf dat de DV-systematiek alleen in het ruimer kader ten gronde begrepen kan worden.

3. OBSERVATIES GEBASEERD OP 67 TALEN

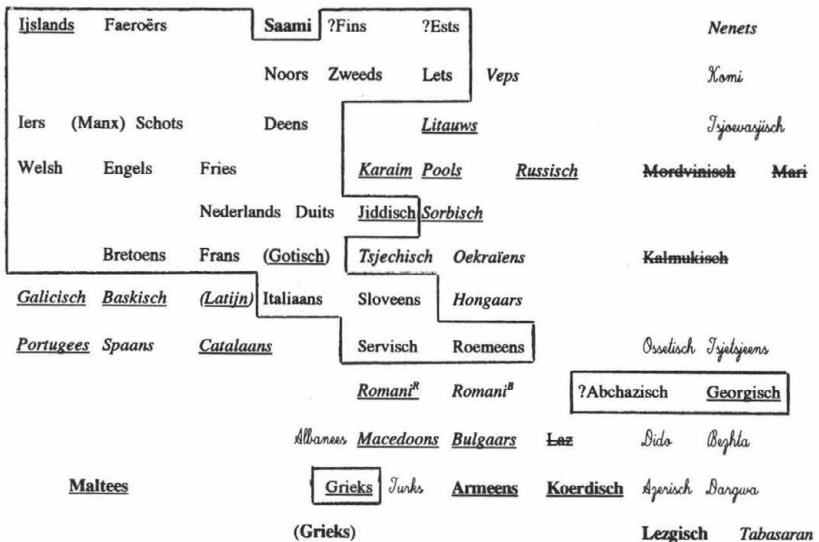
De studie van de 25 talen uit de steekproef laat uitspraken toe over de talen van Europa, nooit echter over taalfamilies noch over talen die in dezelfde regio gesproken worden. Die zijn echter wel mogelijk aan de hand van het grotere bestand van 67 talen. We beperken ons in wat volgt tot het commentariëren van 3 taalkaarten, opgesteld naar het model van Bernini & Ramat (1992).

Kaart 1 karakteriseert een taal in termen van de volgende typologie:

15. Dit is de Franse vertaling van de filmtitel *Home alone II*. De film vertelt wat er gebeurt wanneer de jonge held voor de tweede keer een vliegtuig mist en alleen achter blijft.

- A: het vierledige comparatieve type (bv. het Nederlands: *al — niet meer — nog — nog niet*); de talen zijn omkaderd;
- B: het vierledige 'al niet' type (bv. het Spaans: *ya — ya no — todavía — todavía no*) — de naam van de taal is cursief weergegeven;
- C: het drieledige comparatieve type (bv. het Turks: Ø - *artık* NEG - *daha / hâlâ* - *daha / hâlâ / henüz* NEG) — de naam van de taal staat in het lettertype 'Script';
- D: het type zonder DV-bijwoorden (bv. het Kalmukisch) — de naam van de taal is doorstreept;
- E: elk ander type, meestal vierledig niet comparatief (bv. het klassiek Grieks, οὐπω / μήπω - ἤδη - ἔτι - οὐκέτι / μηκέτι) - de naam van de taal is in vetjes.

De onzuivere vertegenwoordigers zijn onderstreept. De vier uitgestorven talen, klassiek Grieks, Latijn, Manx, en Gothisch, staan tussen haakjes.

Kaart1
Typologie

Kaart 1 deelt de voorbarigheid van de rest van het artikel. Veel is nog onduidelijk of onbekend, veel meer dan aangeduid met de vraagtekens voor het Fins, Ests en Abchazisch. Oekraïens bv. is op basis van woordenboekinformatie als een zuivere vierledige 'al niet' taal omschreven, maar het zou niet verbazen mocht Oekraïens zoals het Rus-

sisch voor 'niet meer' toch ook een comparatief kunnen gebruiken, eventueel de tegenhanger van het Russisch *bol'sje*, en dan wordt ook het Oekraïens onzuiver. Of neem het Mordvinisch, dat hier gekenschetst is als een taal zonder DV-bijwoorden. Eigenlijk gaf de informant wel DV-bijwoorden, namelijk de uit het Russisch ontleende *už*, *bolšo*, en *ješčo*. In de mate dat deze woorden daadwerkelijk ingeburgerd zijn, is Mordvinisch, net zoals het Russisch, een onzuivere 'al niet' taal.

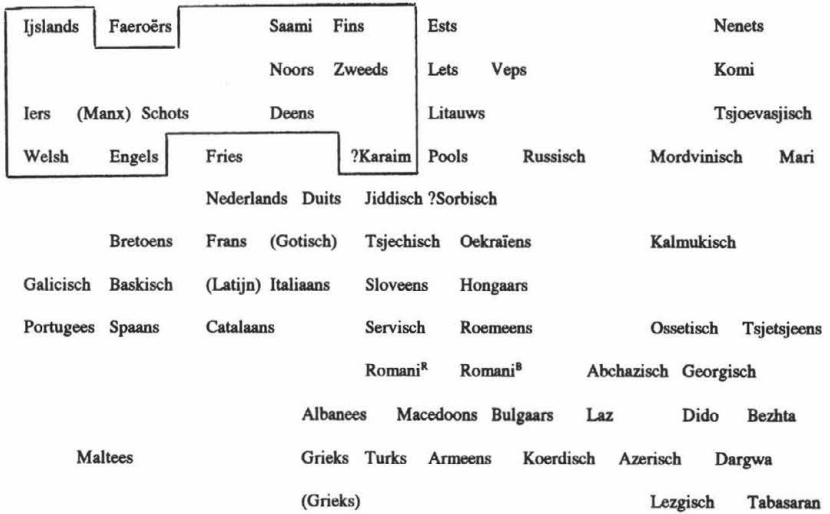
Toch laat Kaart 1 — in samenhang met de hypothesen uit sectie 2.4 — een paar generalizaties toe:

- (i) het 'niet meer' systeem is kenmerkend voor de Germaanse en Keltische talen;
- (ii) de Romaanse talen zijn vanuit het 'al niet' naar het 'niet meer' gegroeid; op het Iberische schiereiland is deze ontwikkeling nog niet voltooid;
- (iii) ook de Slavische talen maken deze ontwikkeling door, met in de Balkan zelfs een tweeledige variant, waarbij de comparatief ook voor 'al' gebruikt wordt, er dus een nieuw 'al niet' systeem ontstaat, en dit systeem ongedaan gemaakt wordt door een differentiëring tussen 2 soorten van comparatief;
- (iv) het 'niet meer' systeem komt ook nog voor aan de kantlijn van het grote Germaans-Keltisch-Romaans-Slavisch gebied: in het Balticum (Lets en misschien ook het Finoegrische Fins en Ests), in het Grieks, en in de Kaukasus (Georgisch en misschien het Abchazisch).

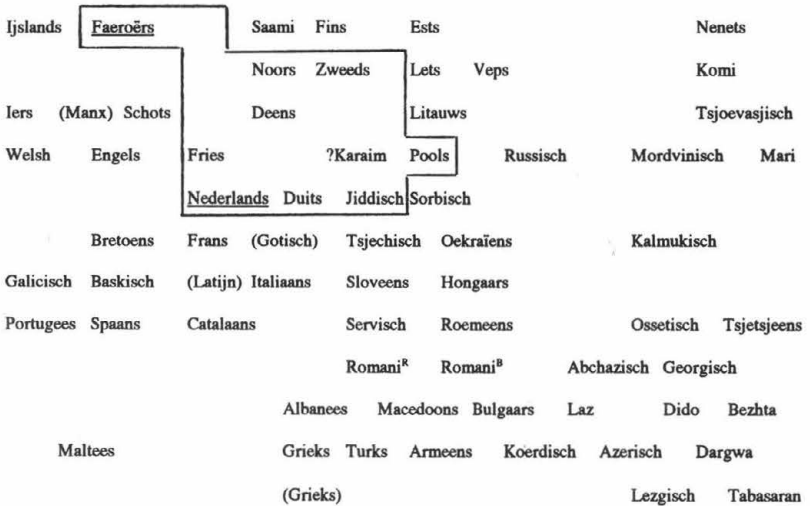
Vermits tenminste voor het Romaans en het Slavisch duidelijk is dat een 'niet meer' systeem zich uit een 'al niet' systeem ontwikkelt, is het interessant na te gaan of dit ook zo voor de Germaanse en de Keltische talen het geval is. Voor het Germaans is dit een mogelijk scenario: het Gotisch had *ju*, de tegenhanger van het Latijnse *iam*, en drukte 'niet meer' uit of met een comparatief of met 'al niet'. Maar mogelijk is ook dat de Germaanse talen zich uit een driedelig comparatief systeem ontwikkeld hebben — met een lexikaal gat voor 'al'. Geen van de moderne Germaanse 'al' woorden is overigens een voortzetting van een *ju / iam* woord¹⁶; het IJslands heeft nu nog steeds geen 'al'-woord of als *nu þegar* voor het 'al'-woord moet doorgaan dan wordt het in elk geval zeer spaarzaam gebruikt. De Oudduitse en Oudengelse *ju* woorden betekenden niet 'al' en zowel voor het Middelduits (Müller 1973) als voor het Middelnederlands (Vandeweghe 1992: 64) is gesuggereerd dat ze 'al'-loos waren.

16. Wel is het interessant dat *ju* als 'al' in de Balto-Finse talen voortleeft als een vroeg Germaans leenwoord.

Kaart 2 isoleert de talen die in een indirecte vraag een 'nog'-woord toelaten dat ongeveer de betekenis van 'al' heeft — zoals in (17).

Kaart 2
 'nog'-woord in indirecte vraag met 'al' betekenis

Kaart 3
erst gestern

Het ziet ernaar uit dat dit gebruik zich door taalcontact verspreid heeft. We vinden het in de Britse eilanden, IJsland, en in het Balticum in Germaanse talen, Keltische, Finoeerische, en zelfs, met enig voorbehoud, in de Turkse taal Karaim.

Ook onze laatste illustratie betreft een taalcontactfenomeen: het voorkomen van een woord dat letterlijk 'eerst' betekent maar een scalaire gebruik toelaat met de betekenis 'pas, niet vroeger dan'. Als het fenomeen slechts marginaal aanwezig is wordt de naam van de taal onderstreept.

Ook nu zitten we vooral in het Balticum — met Germaanse talen, met minstens één Slavische taal, en weer — met hetzelfde voorbehoud — het Turkse Karaim.

Bibliografie

- BERNINI, G. & P. RAMAT (1992) *La frase negativa nelle lingue d'Europa*. Bologna: Il Mulino.
- BUCHHOLZ, O. (1991) 'Entsprechungen in den Balkansprachen zu *schon - nicht mehr - noch - noch nicht*', in van der Auwera (ed.), 17-41.
- CROFT, W. (1990) *Typology and universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FÄßKE, H. (1980) *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Bautzen: Domowina Verlag.
- FOULET, L. (1946) 'Le «plus» quantitatif et le «plus» temporel', in *Études romanes dédiées à Mario Roques par ses amis, collègues et élèves de France*. Paris: Froz, 131-147.
- GARRIDO, J. (1992) 'Expectations in Spanish and German adverbs of change', *Folia Linguistica* 26: 357-402.
- GRIMES, B. F. (ed.) (1988)¹¹ *Ethnologue. Languages of the world*. Dallas: Summer Institute of Linguistics.
- HASPELMATH, M. (1991) 'How to say 'already', 'still', etc. in Lezgian', in van der Auwera (ed.), 83-91.
- KÖNIG, E. (1991) *The meaning of focus particles. A comparative perspective*. London: Routledge.
- KÜRSCHNER, W. (1983) *Studien zur Negation im Deutschen*. (= *Studien zur deutschen Grammatik* 12) Tübingen: Narr.
- LÖBNER, S. (1989) 'German schon — erst — noch: an integrated analysis', *Linguistics and Philosophy* 12:167-212.
- MÜLLER, E.E. (1973) 'Wachter blas uf, blas uf, es taget schon — Eine Lücke im Wortfeld', *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 102: 250-282.
- REITER, N. (1987) '„Schon“-lose Balkansprachen', *Cahiers balkaniques* 12: 101-133.
- RIJKHOFF, J. D. BAKKER, K. HENGEVELD & P. KAHREL (1993) 'A method of language sampling', *Studies in Language* 17: 169-203.
- RUHLEN, M. (1991) *A guide to the world's languages. With a Postscript on recent developments. Volume 1: Classification*. London: Edward Arnold.
- TORREGO, M. E. (1992) 'Les adverbies de continuation et changement en Latin', in J. C. MORENO (ed.) *Adverbial quantification and other adverbialia*. (= *EUROTYP Working Papers* V.4) Strasbourg: European Science Foundation, 67-87.
- Van Baar, T. (1992) 'Dualiteit versus alternatieve scenario's. Een taaltypologische vergelijking van twee theorieën over de realisatie van AL, NOG, NOG NIET en NIET MEER', *Gramma / TTT* 1: 193-210.
- 1993 (in voorbereiding) Proefschrift over perspectivische partikels. Universiteit Amsterdam.

- VAN DER AUWERA, J. (1991) 'Beyond duality', in: van der Auwera (ed.), 131-159.
- (1993) '„already" and „still": beyond duality', *Linguistics and philosophy* 16: 613-653.
- (ed.) (1991) *Adverbs and particles of change and continuation*. (= *EUROTYP Working Papers* V.2.) Strasbourg: European Science Foundation.
- VANDEWEGHE, W. (1986) 'Complex aspectivity particles in some European languages', *Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* 27: 220-231.
- (1992) *Perspektivische evaluatie in het Nederlands. De partikels van de AL/NOG/PAS-groep*. Gent: Koninklijke Academie voor Taal-en Letterkunde.
- VÄLIKANGAS, O. (1982) 'La notion de „déjà" et les mots qui servent à la rendre dans quelques langues européennes', *Neuphilologische Mitteilungen* 83: 371-404.